

Bildtext xxxx

xx xxx x xxx xxx

x xxx x xxx x

xxxxx x xxxx x

xxxxxxxxxxxxx x

xx xx xxxx x xx

x xxxxx x xxxx

x xxxxxx xxxxxx

xxxxxx xx.

Återuppståndelsen

Urgamla hack i trä blir till ledtrådar. Tusenårig sot öppnar dörrar till medeltiden. Rekonstruktionen av den nedbrunna 1300-talskyrkan i Södra Råda är unik. Här återerövrar utdöd kunskap.

Text Jonatan Malm Foto Martin Gustavsson

DET ÄR NÅGRA år tillbaka. Timmerhantverkaren Bengt Bygdén och en kollega står vid Skoklosters slott, kant i kant med Mälaren, och bilar en bjälke. De börjar bli trötta och tar en paus, småpratar med händerna stödda mot yxskaften. Yxornas eggjar vilar mot stocken som ligger i knähöjd. Efter en stund upptäcker de att pratstunden lett till ett antal märken i virket, där yxeggens spets trängt in i träet. De börjar resonera kring naggens form och mönster, och tanken väcks att samma slags hack kanske skulle kunna hittas i timmer från tiden då det pampiga barockslottet byggdes.

I efterhand konstaterar Bengt Bygdén:

– Mycket riktigt fann vi sådana på många ställen i 1600-talstimret, och sedan dess också i byggnader från 1100-talet. Idag kallar vi hacken för »tjatmärken«.

NU NÄRMAR VI OSS ett relativt färskt begrepp i utforskandet och förståelsen av vår historia: hantverksvetenskapen. Tjatmärket är bara ett av många exempel på »omedvetna hantverksspår«. Andra kan vara avtryck efter hur en stock fästs när den bearbetats, eller rester av streck som en gång i tiden gjorts med ett sotat snöre, för att märka ut en bjälkes dimension. Dessutom finns »medvetna hantverksspår«,

från skärande verktyg eller olika timmermansmärken.

– För den som kan tolka spåren finns mängder med information att hämta om hur äldre tiders hantverkare tänkt och löst olika uppgifter. Och när våra egna hantverksspår överensstämmer med de gamla får vi ett kvitto på att vi är nära samma process.

Utan arbetet med en identisk metod, skulle man däremot inte kunna peka på de små hacken och förstå att de är just tjatmärken, påpekar Bengt Bygdén.

– Tack vare att vi själva är hantverkare kan vi levandegöra historien och belysa detaljer som andra skulle missa. Att ändkapa en stock med yxa ger en helt annan förståelse än om vi faller för frestelsen och hämtar motorsågen i bilen.

HAN VISAR RUNT på en säregen arbetsplats. Tragik och entusiasm blandas här på ett märkligt sätt. Södra Råda gamla kyrka, en världsunik och sällsynt oförändrad timmerkyrka från början av 1300-talet, var en vallfärdsort för turister och historiker. 2003 eldades kyrkan upp av en psykiskt sjuk människa.

Trots många kritiska röster i stil med »varför lägga pengar på något som för evigt är förlorat?«, lovade snart riksantikvarien att kyrkan skulle byggas upp igen. Men inte som en dålig kopia. Den skulle inte

bara se ut som kyrkan gjorde när den var ny, utan man ville även hamna så nära den medeltida byggprocessen som möjligt.

Så parallellt med att arkeologer grävde ut kyrkplatsen, och bland annat fann stolphål efter en tidigare stavkyrka, påbörjade ett antal hantverkare de undersökningar som skulle leda fram till själva rekonstruktionen.

Södra Råda kyrka hade rykte om sig att vara en av Sveriges bäst dokumenterade, fast efter lite skrap på ytan visade det sig att intresset nästan uteslutande gällt vägg- och takmålningarna, medan ritningarna av själva byggnaden och särskilt takkonstruktionen hade stora luckor. Men efter att ha undersökt brandrester, där verktygsspår och sammansättningar i vissa fall kunde tydas, och genom granskning av andra medeltida bilder och kopior av verktyg från samma tid, kunde arbetsprocessen ändå skissas upp. Åtskilliga närstudier av ett stort antal medeltida kyrkor blev också avgörande. Och genom det blandade källmaterialet har timmerhantverkarna med tiden blivit allt säkrare på hur de ska bygga upp den medeltida kyrkan. De vet vilka verktyg de ska använda och ett par olika smeder har tagit fram kopior av såväl medeltida yxor som borrar. Dessutom kan de, genom att titta på brand-

Bildtext xxxx xx
xxx x xxx xxx x xxx
x xxx x xx xxxxxx
xxxxxxxxxxxxx.

Bildtext xxxx xx
xxx x xxx xxx x xxx
x xxx x xx xxxxxx
xxxxxxxxxxxxx x
xxxx x xxxxxx.

Xxxxxx x xx xx xxxx
x xx x xxxxx x xxxx
x xxxxxxxx x xxxx x
xxxxxxxxxxxxx x xx xx
xxxx x xx x xxxx.

Xx x xxxx x xxxxx x
xxxx x xxxxxxxxxxxx
x xx xx xxxx x xx
x xxxxx x xxxxx x
xxxxxx xxxxxx xx
xxxx xxxxx.

resternas timmerytor, få en instruktion i hur de ska använda dem.

Bengt Bygdén, som ansvarar för kyrkans nya timmerstomme, var med redan vid det tidiga skedet. Han minns aha-upplevelsen när han för första gången tog med kamera, pennor och papper för att med pannlampa krypa runt på vinden till en systerkyrka till Södra Råda, från början snarlik men med tiden betydligt förändrad.

– Det var stort för mig. Jag har alltid varit historieintresserad, och nu gick det upp för mig att historien faktiskt finns kvar i våra byggnader.

Hundratals medeltida kyrkvindar senare kan han konstatera att det handlar om ett världsunikt kulturarv som är minimalt undersökt och än mindre skyddat mot brand eller hårdhänta hantverkare. Han jämför med Vasaskeppet, Sveriges största besöksmål.

– Det är ett stort byggfusk från 1600-talet. Det kunde ju inte flyta. Men i Sverige finns också medeltida taklag, alltså flera hundra år äldre, avancerade träkonstruktioner. En del ser ut som om de vore huggna i går, och fortfarande efter nästan tusen år står de emot stora snölastar varje vinter.

DEN BEHUGGNINGSTEKNIK som var allenarådande i Sverige fram till digerdöden kallas sprätthuggning och görs, till skillnad från den kontinentalt influerade bilningsteknik som in i våra dagar dominerat timmermanskonsten, längs fibrerna i stället för tvärs. Det mönster som bildas på stockarna efter att de behuggits har varierat genom tiderna, men genom att jämföra frottage – ett slags reliefavtryck – av gamla stockar med egna och nutida försök, har hantverkarna lärt sig hugga stockarna på identiskt vis.

– Att sprätthugga är som om att slinta med yxan, att låta den skära

»Om du ska lära dig sprätthugga kan du hugga ytan på en sågad stock, men ska du förstå medeltiden måste du börja med en rund.«

in och ut i samma hugg, förklarar Bengt Bygdén.

– Om du ska lära dig sprätthugga kan du hugga ytan på en sågad stock, men ska du förstå medeltiden måste du börja med en rund, konstaterar han och kommer in på kyrkbyggets tidsramar.

För att de inte skulle spräckas alldeles, bestämde man att endast den nybyggda kyrkans kor och sakristia skulle hållas hundra procent medeltida, medan timret till långhuset dimensionerats i ett sågverk och sedan fått ytan korrekt behuggen.

Ändå har hantverkarna hittills fällt mellan 30 och 40 träd med yxa, och de sprätthuggna sidorna uppgår tillsammans till över två kilometer. Uppåt 40 hantverkare har genom åren varit delaktiga i projektet, även specialister hämtade från andra nordiska länder.

KALLE MELIN från Göinge basar för taklagsarbetet. Han berättar om farbror Evert, född 1917, som han kom i kontakt med vid ett tidigare projekt. Denne mindes hur hans pappa varit med och tillverkat väggtimmer genom att först blocka en stock, det vill säga hugga den fyrkantig, sedan klyva den i mitten med yxa och träkilar, och på så sätt få två rektangulära bjälkar.

– Evert beskrev hur man styr klyvningen. Om fibrerna är vridna så kapar man dem med yxan. En sådan plankan blir inte nödvändigtvis fantastisk hållbar, som man ofta menat att kluvet material alltid är. Men till ett undertak i en kyrka är det heller

inte viktigt med så fin kvalitet, förklarar Kalle Melin och fortsätter:

– Vi har hittat medeltida trobrädor, alltså just sådant takunderlag, gjorda i frodvuxen, växtvriden gran. Det har varit en stor grej för mig att upptäcka, hur medvetet de valde det bästa materialet där det verkligen behövdes, men gärna använde sämre där sådant duger. Och, att det mycket väl går att klyva även sämre virke.

Farbror Everts kunskapsficka överlevde in i våra dagar, och ledde tillsammans med upprepade undersökningar av medeltida kyrkvindar till klyvexperiment unika för vår tid. Före Södra Rådaprojektet rådde det bland timmermän konsensus kring uppfattningen att kluvet material tas fram genom att en stock först klyvs i mitten, och sedan bearbetas halvorna till plank. Alltså fick man endast ut två plankor, eller brädor, per stock och resten blev smul. Med den återupptäckta metoden, som med hög vetenskaplig säkerhet är autentisk, har Södra Rådagänget lyckats få ut åtta brädor ur en och samma stock.

– Människor blir lätt imponerade när vi tar fram väggtimmer och lyfter dem på plats. Men det vi själva blivit som allra stoltast över, därför att det krävt så mycket mer, är när vi kluvit och huggit fram elva meter långa och femton millimeter tjocka brädor, säger Kalle Melin.

Han är fascinerad över att de från första klyvförsöket inte behövt kassera någonting, och dessutom, vilket han också tackar väderomständigheterna för, lyckats hålla tidsplanen trots minimala felmarginaler.

Den medeltida byggprocessen har dessutom inneburit att mycket av arbetet skett ute i skogen: en stock som blockats och kluvits på plats är betydligt lättare att transportera i brädform till bygget än en hel stam, och städningen slipper man också.

»Många tror att forskningen är något som tar vid efter hantverket, men här är det hantverket som är forskningsmetoden. Byggnaden är en teori.«

Bildtext xxxxxxxx x xx xx xxxx x xx x xxxxx x
xxxx x xxxxxxxx x xxxx x xxxxxxxxxxxxxx x xx xx
xxxx x xx x xxxx. Xx x xxxxx x xxxxx x xxxxx x
xxxxxxxxxxxxx x xx xx xxxx x xx x xx x xxxxx x xxx
x xx x xxxxx x xxx x xx x xxxxx x xxx x xx x xxxxx
x xxx xxxxx xx x xxxxx x xxx x xx x xxxxx x
xxx x xx x xxxxx x xxxxx xxxxxx xxxxx.

Samtidigt har en anpassning till årstiderna varit nödvändig. Träd fällt lämpligast på frusen mark, men när du klyver vill du att stocken ska ha tinat, dock inte börjat torka. Och under rötsvampsmånaden juli måste allt vara färdigt och övertäckt för att inte bli blått och grönt. Därför står också bygget snudd på stilla när turisttrycket är som störst på det natursköna näset i Tivedens kant, i landskapet Värmland men i Västra Götalands nordligaste kommun.

Men tanken är att allt material ska vara förberett och klart för att taklaget ska kunna resas år 2018. Kalle Melin har en del rent organisatoriskt att klura på tills dess; det handlar inte om att ringa en kranbil och be dem lyfta upp ett gäng färdiga takstolar. I stället färdigställs en takstol i taget, för att lyftas på plats med helt manuella men fungerande och trygga metoder.

Bengt Bygdén i sin tur, funderar över vilken beredskap för besökare som krävs då, när bygget under en tid kommer att vara landets sannolikt mest spännande byggarbetsplats. Att få kyrkan klar är ju bara en del av syftet med projektet – en annan del är att sprida kunskap.

EN AV DEM som klurat på just kunskapsspridningen är byggnadshistorikern Gunnar Almevik. Som initiativtagare till både Dacapo Hantverksskola och Hantverkslaboratoriet vid Göteborgs Universitet har han både varit delaktig i hantverkvetenskapens genomslag i Sverige och sedan starten funnits nära i arbetet med Södra Råda Kyrka. Sedan 2012 leder just Hantverkslaboratoriet forskningen vid kyrkarbetet. Nu sitter han och jobbar med det som ska bli fortsättningen när byggnadsprojektet är slut; ett möte mellan medeltida hantverk och den senaste digitala tekniken: dataspel. Han vill plocka

in all samlad erfarenhet och dokumentation i en spelmotor, för att ge besökare i kyrkan möjlighet att på djupet förstå vad de ser. Även de fram till branden extremt välbevarade målningarna ska kunna upplevas igen med teknikens kraft.

Från sitt kontor på universitetet i Göteborg sätter han rekonstruktionsprojektet i ett större sammanhang:

– Många tror att forskningen är något som tar vid efter hantverket, men här är det hantverket som är forskningsmetoden. Byggnaden är en teori.

Som exempel nämner han hur hantverksforskningen visar att vi länge levt med en alltför förenklad bild av det historiska hantverket. Hur vi velat se det som en obruten kedja som tvärt tar slut vid industrialismens genombrott. Men traditionerna har aldrig varit statiska, inte minst innebar digerdöden ett traditionsbrott.

GUNNAR ALMEVIK ger tummen ner till den argumentation som handlat om att det är fel att lägga pengar på en rekonstruktion när det finns ännu existerande kulturarv att prioritera. Kulturmiljövården har istället vunnit på att hantverksskunkapen spridits och fördjupats, menar han.

– Jag kan vara väldigt kritisk till hur många restaureringar går till. Ofta kommer det en konsult och lämnar en hög med papper, sen kommer ett byggföretag och smackar upp byggställningar med plastsjok framför. Sen meckar de där bakom, utan något som helst sammanhang för lokalsamhälle och lokala hantverkare. De kanske river ut en massa originalmaterial och tillför fransk kalkputs eller frästa spån från Finland, och kan sen presentera en shiny ny kyrka fem miljoner kronor senare. Jag tror att kulturmiljövården behöver bli bättre på att, utöver byggnader, också vår-

da sammanhang och se mer till hela processen.

Han menar att restaureringen av Södra Råda gamla kyrka kan vara ett gott exempel på hur man kan arbeta med delaktighet, utbildning och förankring i lokalsamhället.

– Kulturmiljöers värde bor inte i själva materialet, utan uppstår i kontakt med och mellan människor.

BENGT BYGDÉN VISAR runt på byggplatsen. Vi går mellan förkolnade brandrester som fortfarande bär på viktig information, vidare in i den nya sakristian, där vi blickar upp mot ett innertak med rytmiska spår efter vassa egggar. Han språkar lite med Agne Niklasson, som varit guide på platsen sedan femton år innan kyrkan brann. Agne var, som de flesta här, förkrossad efter branden och tyckte först att en rekonstruktion tedde sig meningslös. Han förklarar varför:

– Kyrkan var unik och den går aldrig att få tillbaka. Och det finns så mycket medeltidsjippon här i landet, jag var lite rädd att det skulle bli något sånt. Men nu är jag tvärt emot entusiastisk över hur det blivit, hantverkarna här är så otroligt seriösa. Och just att fokus ligger på att återskapa hantverksskunskap snarare än en viss byggnad, det är det som är det avgörande.

Idag kan han till och med tänka sig att en rekonstruktion av korets berömda målningar skulle kunna landa rätt, om de utförs på samma kompromisslösa vis.

Och något likartat uttrycker Bengt Bygdén. Han bor nära kyrkan och ville tidigare alltid visa den när han fick besök.

– Den här fruktansvärda branden som förstörde ett så makalöst kulturarv, har för min del inneburit ett nästan obeskrivligt lyft som hantverkare. Jag både ser och tänker på ett helt annat sätt i dag.« *